

Varga Károly

## A „REFLEXÍV MODERNITÁSTÓL” AZ „EMBERI JELENSÉGIG” A *Kulcsár-Delphi* folytatása

Kedves Károly, fellapoztam a *Jel-Kép* 1998/3. számában *Az aránypár megoldása. A modernizáció kommunikációelmélete 30 év után* című tanulmányodat. Ma is frissnek és gondolatébresztőnek hat. Nagyon örülnék, ha ebből a „csírából” újra sarjadna számunkra egy írásod. Előre is köszönjük. Barátsággal üdvözöl [Terestyéni] Tamás

„A különleges tudatállapotok tanulmányozása közben nagyon érdekes megfigyelésre jutottam... A megfigyelt személy a világ mitológiájának egészét bejárja, eljut a legkülönbözőbb kultúrák birodalmába. Ha az előző korokban is ennyire hozzáférhető lett volna a kollektív tudatalatti, akkor a mitológiák nem különültek volna el ennyire egyes embercsoportok és vallások szerint.” (Stanislaw Grof)

„Az emberiség soha nem csiszolódik annyira össze, hogy értelme legyen arról beszélni, hogy – mint egész – öntudatra ébred, hogy kibékül magával, hogy jobb belátásra tér stb. A globalizáció inkább éket ver a nemzetek, a különböző vallások hívei közé, mintsem hogy közös nevezőre hozná őket.” (Lovas Rezső György)

### Absztrakt

A JEL-KÉP-ben 7 év alatt (1996-2003) közölt 10 tanulmányom közül a negyedikben, a főszerkesztő által itt említett, 1998-as *Aránypárban* felvetett probléma: *hogyan fordult át a hatvanas/hetvenes években még túlnyomóan pozitívnak érzett modernizáció egy emberöltő alatt a negatív elemek túlsúlyával jellemezhető globalizációba? A dolgozatban felvetett megoldás: míg a modernizáció a kommunikatív cselekvés jegyében zajlott, a globalizációban már előretört - a történelemben amúgy is legtöbbször érvényesülő - stratégikus magatartás. Közben egy másik folyóiratban, a *Kulcsár Kálmán* által szerkesztett *Társadalomkutatásban* úgy bontakozott ki egy ugyanezt a problémát feszegető *Delphi-eszmecsere*, hogy míg *Kulcsár* a modernizáció ideáltípusában döntő jelentőségű pozitív elemeket hangsúlyozta, addig *Lovas Rezső György* atomkutató a globalizáció mai (és holnapi/holnaputáni !!) ártalmainak gyökereit már a modernségben tételezi. Az időközben elhunyt *Kulcsár Kálmán* „posztumusz viszontválaszt” e sorok írója *A modernizáció reflexív szakasza – irányponosítás* című, a folyóirat *Kulcsár-émlékszáma*ban közölt cikkével próbálta megadni. Ám a *Pólya György* féle „igényesség paradoxonja” jegyében vizsgálódásom fókuszát időközben áthelyeztem a hazai léptékről a globális („planetáris”) skálára, illetve a globalizáció problematikájából kiágazott „holnap és holnapután gondja” kezelését célzó „tudatforradalom, superkultúra, spiritualitás evolúciója” tematikájára. Ebben új szerzőcsoport (*László Ervin, Stanislaw Grof, stb.*), illetve politikus-szimpatizánsok (*Vaclav Havel, Mihail Gorbacsov stb.*) eszmélődnek az emberi evolúció bifurkációs-ponthez érkezéséről, aminek tétje az össz-emberiség önmagával való kibékülése révén remélhető túlélése. Cikkem fenti második és harmadik mottója épp e kettéágazási ponthez fűzött szembenálló – reménykedő versus szkeptikus – vélekedéseket rögzíti. (A kétkedő opponens itt is ugyanaz a *Lovas*, aki *Kulcsár* modernizáció-koncepcióját is*

*bírálta.) A jelen tanulmány tehát ismét „vizontválasz”, amelyben az előzőhöz hasonló módon szembesítem az egymással Delphi-vitában szembenálló feleket. Ahogy a modernizáció témájában „iránypontosság” címen Ulrich Beck „reflexív modernitás” elméletében véltem feloldhatni az ellentétet, úgy a tudatforradalmi evolúció témájában egyfelől a Maynard Smith féle „evolúciósan stabil stratégia” (ESS) posztulátumaival, másfelől a már az Aránypárban is megoldásként idézett James Beniger féle „kontrollkrízis-kontrollforradalom” modelljével és prognózisával próbálom integrálni az álláspontokat. Végül a szuperkultúra reményének erősítésére felidézem a jezsuita paleontológus Pierre Teilhard de Chardin „Emberi Jelenség” című („nem filozófiai, hanem »hiper-fizikai«,) művét, amely a geogenezisben megszületett Nooszféra létében logikus garanciát lát az emberiség fennmaradására.*

**Kulcsszavak:** *Kontrollkrízis/kontrollforradalom, Reflexív modernitás, Kommunikatív vs. stratégikus cselekvés, Planetarizálódás, Tudatforradalom, „Emberi jelenség”.*

## A cikk témájának előzményei

*(Közvetlen előzmények)* Az emberiség túlélési reménye versus megsemmisülési félelme még sohasem forgott ennyire kockán. Így az olyan ismertebb eszmélődések mellett, hogy mi a funkciója a vallásnak az emberlétünk születésével megjelent *értelmi előretétekintés* (Bergson 1934, 2002), illetve ebben implikált egyéni *halálfélelmünk* (Bibó 1971–72, 1986) kezelésében, már az olyan kérdések is elérték az élet-halál komolyság küszöbét, vajon:

- horgonyozhatjuk-e reményünket a világegyetem „isteneket gyártó” funkciójába (Bergson), és egyáltalán milyen inspirációkból milyen erőfeszítéseket tehetünk *túlélésünk valószínűsítésére?*
- illetve, tehetünk-e végre valami érdemlegeset a „félelmi, gyűlölködési és erőszakgörcsök eredendő bűne” (Bibó i.m. 44.) ellen?... „aminek feloldására törekszik lényegében minden vallás és minden államszervezet, és az európai történelem is végeredményben az erre irányuló **keresztény** kísérletnek része” (u. o.) (Kiemelések: V. K.).

E csaknem évszázados (Bergson), illetve félévszázados (Bibó) problémafelvetések megválaszolási kísérletével még a *Kulcsár Kálmán* alapította és haláláig fő-szerkesztett, de a lapfönntartó MTA által 2014-ben megszüntetett *Társadalomkutatásban* szerettem volna még egy „adósságomat” törleszteni.

Az „adósság” összefügg a Kulcsár Kálmán égisze alatt indult és kibontakozott, *Kármán Tódor* féle Delphi-eszmecsere<sup>1</sup> továbbvitelével, éspedig a *Pólya György* féle „igényesség

<sup>1</sup> A tudományos közlemények nemzetközi forgalmában használt *Delphi-műfaj* magyar vonatkozása, hogy a második világháború utolsó évében Henry H. Arnold tábornok felkérte a mi *Kármán Tódorunkat*, hogy az USA légierije számára alakítson ki és állítson munkába egy olyan *jövő technológiát kutató módszert*, mely közvetlenül katonai célokat szolgál, távlatilag azonban a *háború utáni új világrend* technológiai vívmányait prognosztizálja. Ebből született egyebek között az interkontinentális hadviselés technológiája, de olyan békés célú használatok perspektívája is, mint a környezetvédelem, a születésszabályozás, a közoktatási technológiák és a *háborúk megelőzése*.

A *Társadalomkutatás* Delphi-számát (27. kötet, 4. sz. 2009. december) Varga Károly technikai ismertetője után Kulcsár Kálmán: *A modernizáció, a rendszerváltozás és a magyar valóság* című vitaindítója nyitotta meg, amit szintén Varga Károly: *Válság, érték, túlélés* című „keresztválasza” után *Ádám Antal* jogtudós és *Náray-Szabó Gábor* biokémikus adalékai követték, míg az atomkutató *Lovas Rezső*: *Modernizáció, rendszerkorrekció és a magyar jövő* című opponenciája már csak a

*paradoxona*” alapján.<sup>2</sup> Így amikor a lap egyik utolsó számában hozott Bibó-cikkem folytatásában megválaszolni terveztem, hogy  *hazai skálán „tehetünk-e végre valami érdemlegeset a »félelmi, gyűlölködési és erőszakgörcsök eredendő bűne« ellen*”, akkor ráeszméltem, hogy a kérdés jó megválaszolásának esélyei javulnak, ha a problémafelvetést *emberiség léptékűvé* tágítjuk<sup>3</sup>.

(*Távolabbi előzmények*) Félévtized híján félévszázada, hogy az amerikai (Pennsylvania, Berkeley) tanulmányutamon töltött tíz hónap alatt könyvet írtam a vasfüggöny innenső oldalán a „TTT”<sup>4</sup> harmadik betűje által megbélyegzett fogalomról, a *modernizációról*, aminek itt, „Cisz-Lajtániában” a cseh Rihta féle TTF (Tudományos-Technikai Forradalom) volt az „elsőbetűs” megfelelője. Az Amerikában elkészült *Modernizálódás és tömegkommunikáció* című könyvemet (Varga 1973) azonban, amely szembeállítja a modernség attitűdinális és kommunikációs elméleteit, itthon két befolyásos tudós, *Berend T. Iván* és *Kulcsár Kálmán* lektorálta, akiknek (felém megvallottan „meghökken” tetszése, a tudományos közvélemény

---

folyóirat Kulcsár-émlékszámában (29. kötet 1. sz., 2011. január) jelenhetett meg, együtt Varga Károly: *A modernizáció reflexív szakasza – iránypontosság* című „virtuális posztumusz viszontválaszával”.

Ebben az interdiszciplináris Delphi-vállalkozásban már megjelentek a közelítéseknek a történész *Fernand Braudel* és a Nobel-díjas fizikus *Ilya Prigogin* nevével fémjelzett „*interscience*” elemei, aminek programját *Immanuel Wallerstein* így vázolja *The Uncertainties of Knowledge* című könyvében: „Az elmúlt harminc évben az történt, hogy kibontakozott a magyarázat harmadik módusa, amely sem nem newtoni és determinista, sem pedig teológiai. Ez a *komplexitás tudományainak* módusa... Nos, hogy milyen mértékben vesszük komolyan a *komplexitás tudományainak* tételeit, befolyásolja a válaszukat arra a kérdésre, hogy *vajon most a modernitás teljességébe vagy összeomlása pillanatába* lépünk-e be.” (Wallerstein 2004, 157. oldal)

Jelen tanulmányomban a *komplexitás* eme ‘*interscience*’ kulcsfogalma – a tudományágak közötti átjárhatóságon túl –, a Grof-móttómban felvillantott átfogó és mélyreható szemponttól indulva az „*akasa-advent*” (László és Dennis 2013) perspektívájáig nyer központi szerepet.

<sup>2</sup> Ez a paradoxon kimondja: „Az igényesebb tervnek több esélye van a sikerre. Gyakran megfigyelhetjük, amikor egyik feladatról egy másikra térünk át, hogy az új, igényesebb feladat könnyebben tárgyalható, mint az eredeti. Előfordul, hogy több kérdésre könnyebb válaszolni, mint egyre. A többet mondó tételt igen gyakran könnyebb bebizonyítani, az általánosabb feladatot könnyebb megoldani, mint a kevesebbet mondót, a speciálisabbat.” (Pólya 1957: 70)

<sup>3</sup> Ahogyan ezt a *Társadalomkutatás* megszűnésével elmaradt *Bibó II* cikk *helyett* a jelen írás feladatául tűztem.

<sup>4</sup> A létezett szocializmus magyar kultúrpolitikájában hírhedté vált 3T (Támogatott, Túrt, Tiltott) formulája voltaképp import-termék a nyugati szociológiából, aminek kétes dicsőségében osztoznia kell a jelen sorok írójának is. Amikor a ’60-as évek elején induló hazai szociológia a „marxista szociológiaként” kizárólag engedélyezett *történelmi materializmusból* kezdett óvatosan emancipálódni, az 1962. decemberében megalakult MTA Szociológiai Kutatócsoport munkatársaként Hegedűs András igazgatómával abban a feladatomban egyeztünk meg, hogy elkezdem az addig megvetett „burzsoá áltudomány” néhány fontosabb elemző kategóriájának hazai adaptálását. Így vettem vizsgálat alá az *értékrendszer* fogalmát C. Morrisnál és C. Kluckhohnnál.

Az előbbi rendszerével UNESCO-összehasonlításban empirikus felvételt csináltunk közel ezer egyetemi hallgatónk „*életfelfogásáról*” (a csereérték és használati érték terminus-párosra szűkített akkori használat miatt a kutatási beszámolómban még ezzel a fogalommal kellett kiváltani az érték-kategóriát). Az utóbbitól pedig importáltam a *domináns, variáns és deviáns* érték-tipológiát mint a „többség által elfogadott” *versus* „egyes csoportoknál tolerált” *versus* a „többség által elvetett” értékek áttekintését (a magyarban ez a „többség” természetesen a hatalmi monopólium álcázó fogalma volt). (Varga K.: *Értékelmélet és empirikus értékvizsgálat. Valóság*, 1965. október). Ebből azután az értelmiségi körökben (és egy párthatározatban is) a durván átpolitizált, bár kedélyesen alliteráló *Tá-Tű-Ti* trió lett.

felé pedig átható) ajánlása nyomán a fogalom – és kutatási terület (!) – a „tiltott” halmazból irányt vehetett a „túrt” kategóriájába. Majd innentől kezdődően a témakör nemcsak jómagam, de – ami a diszciplína hazai kibontakozásához döntő volt – Kulcsár Kálmán akadémikus kutatói életművének is egyik fő vonulatává vált. E szinoptikusan összekapcsolódó vonulatok (Vö. Varga 1972a,b,c,d,e,f, 1973, 1975a,b 2006, 2009); Kulcsár 1981, 1986, 1989, 1992, 2006, 2009) Kálmán haláláig tartottak. Sőt, mint említettem: *azon túl is* (Varga 2011).

A másik, csaknem másfél évtizedes előzmény a már cikkem első mottójában említett *Aránypár megoldása* című JEL-KÉP-tanulmányom, melynek alcímében a *30 évre való visszatekintés* éppen a Pennsylvania Egyetem Annenberg Kommunikációs Fakultásán még teljes rokonszenvenességében megismert, *kommunikatív modernizációra* utal.

## Az előzményektől a jelen cikk fő témája felé

Jelen dolgozatomban ott kell felvennem a fonalat, ahol a Kulcsár Kálmán életművét záró Delphi-tanulmánya Lovas Rezső György által írt opponensi véleményében észleltem egy sajátos mintázatot, ami „*kísértetiesen hasonló*” módon ismétlődött meg Lovasnak a jelen tanulmány magvát képező LÉPTÉKVÁLTÁS felvetésére adott belső körű (e-mail-csatornán bonyolított) Delphi-bírálatában. Így miután az alábbiakban tömören felidézem a Kulcsár nevében írt „vizontválaszomból” a kettejük között észlelt álláspontkülönbség egy általam vélelmezett *feloldási variánsát*, megpróbálok ugyanennek analógiájára a Lovas által később is tanúsított, reálpolitikus igényű (*következetesen konkrét kifogásokat kereső*) attitűddel szemben mégis némi hihető védelmet nyújtani az új, „*össz-emberiségi léptékben*” gondolkodó „*tudatforradalmárok*”<sup>5</sup> forгатókönyvének.

Mint említettem, a cikk fenti két mottója erre a polarizálódásra utal. Míg az elsöben *Stanislaw Grof* abbéli reményét villantja fel, hogy az össz-emberiségnek a „*Jövö pszichológiája*” (Grof 2000, magyarul: 2008) segítségével mindenki számára hozzáférhetővé váló, *kultúrákon átnyúló archetipusai* elhozhatják a vallások és civilizációk közötti

<sup>5</sup> Ide sorolhatók *László Ervin* és az általa alapított Római, illetve Budapesti Klubok, illetve korábbi és újabb szerzőtársai (vagyis az 1999-es *Tudatforradalom* c. könyvében *Stanislaw Grof*, *Peter Russell*, illetve a 2013-as *Dawn of the Akashic Age* című és *New Consciousness, Quantum Resonance, and the Future of the World* alcímű művében *Kingsley L. Dennis* társszerző, plusz a témát külön szakterületekre kiserelő 13 neves kontributor. Lászlónak egyébként különböző publikációiban irányzatát támogató betétek szerzőségére és/vagy mozgalmuk tiszteletbeli tagságára sikerült megnyernie neves tudósokat, illetve filozófusokat (*Csikszentmihélyi Mihály*, *Ken Wilber*, *Edgar Morin*, *Shu-hsien Liu*), de művészeket (*Yehudi Menuhin*, *Kobayashi Ken-Ichiro*, *Milos Forman*, *Marton Éva*, *Jancsó Miklós*), sőt politikusokat (*Vaclav Havel*, *Hans-Dietrich Genscher*, *Mihail Gorbacsov*, *Göncz Árpád*), is, és úgyszintén spirituális vezetőket (*a 14. Dalai Láma*, *Hans Küng*, *Desmond Tutu*). - Václav Haveltöl például saját alaptétele visszhangját idézi:

„Az emberek tudatában végbemenö globális fordulat nélkül semmi sem fog jobbá válni... és a katasztrófa, amely felé a világ tart, elkerülhetetlen lesz.”

Amit végletekig megerösít *Margaret Mead* „intése”:

„Sohase vond kétségbe egy maroknyi ember világot megváltoztató erejét. Még soha semmi más nem változtatta meg a világot.”

Gorbacsovtól pedig egy marketing értékü előszót hoz:

„Kedves Olvasó! Ez egy kézikönyv a 21. századhoz, és személyesen Önnek szól... Ez a könyv segít abban, hogy felbecsüljük bolygónk jelenlegi állapotát, és megtaláljuk a szebb jövőbe vezető utat.”

megbékélést, addig a másodikban Lovas Rezső György<sup>6</sup> ennek éppúgy konkrét közel-nézeti *ellenevidenciáira* utal, mint a Kulcsár méltatta modernizációval szemben annak ártalmas melléktermékeire.<sup>7</sup>

A szociológus Kulcsár Kálmán és az atomtudós Lovas Rezső közelítéseiben *interscience* alapon keresve a közös probléma-megoldási törekvéseket és eredményeket, segítségül hívtam Csíkszentmihályi (2007) egy gyümölcsöző rendszerelméleti szempontját, amellyel szerzőink álláspontjai a modernizáció és a válság témáinak „*interszekciójában*” jól átlátható mintázat ellentétes sarokpontjain helyezhetők el.

Csíkszentmihályi *parazitákról* szóló teorémájában mutat rá a törvényszerűsége, hogy „a komplex organizmusok állandó küzdelmet folytatnak a náluk alacsonyabb rendű élőlényekkel, amelyek mások energiájának elszívásából merítik az életerejüket” (i.m. 139). Ez a *mémek* [vagyis „*kulturális gének*” à la Dawkins (1986)] vonatkozásában azt jelenti, hogy a legpozitívabb eszmék és intézmények is súlyos károsodást szenvednek az őket rendszeresen megtámadó „*mimetikus élősködők*” aknamunkája nyomán. Példákként a *kereszténységet és a tudományt* hozza fel.

Nos, a 2009-2011-es – „posztumuszba nyúló” – vitában egymással szembekerült szerzőink modernizáció-felfogásai között abból a Csíkszentmihályi felvetette szempontból adódhatott termékeny különbségtevés, hogy

- míg Kulcsár Kálmán a modernizáció fogalmával mint egy „nálunk a második világháborút követő évtizedekben mind erősebben körvonalazódó jelenségrendszer *alapjában pozitív ideáltípusával*” operál, ami „az eszmét és megvalósulása követelményeit illetve tényeit öleli fel”,
- addig Lovas Rezső a „modernizáció projektjének” (Habermas 1990) elromlásában már (a parazitizmus törvényei szerint rajta is megjelenő) *diszfunkcionális kísérőjelenségekre* figyel fel, és az opponált szerző bizakodó modernizáció-képével szembeállítja az emberiség parazita erők által *morbidizált* állapotát, ami hazánkban is negatív folyamatokat indukált.

E parazitizmus-patológia lényegét pedig az opponencia *kontroll-problémaként* teszi explicitté. „*A rosszul működő önszabályozás miatt az egész világra kiterjedő modernizáció pusztítja az erőforrásokat, és elkerülhetetlenül egymás ellen fordítja a fejlett és elmaradott országokat.*” – írja Lovas.

<sup>6</sup> Egyébként bevallottan „házi filozófusa”, a konzervatív Roger Scruton nyomán, akire már a Kulcsárral való vitájában is hivatkozott, és akit pár éve a Professzorok Batthyány Köre elnökeként a PBK-n – és Pálinkás József elnök támogatásával – az MTA-n tartandó előadásokra hívott meg.

<sup>7</sup> E szembenállás háttere, hogy a két tudós – a Max Weber féle „*Wertbeziehung*” tekintetében – egy életérzési-világnézeti mintázatnak (pattern), ha nem is ellenétes pólusain, de egymásétól távolabbi „*kiszögellése*in” helyezkednek el. Míg Kulcsár Kálmán, aki *Két világ között* (1994a) című könyvében ugyan fontosnak tartja leszögezni, hogy *közbülső utat járván* mindkét oldalról gyanúsításokkal találkozott, mégiscsak közelebb áll a baloldali-progresszív beállítottsághoz, addig Lovas Rezső vállalja értékonzervatív-jobboldaliságát. A kettejük közötti posztumusz közvetítéshez rámutattam a világviszonylatban egyik legjelentősebb világnézeti intézményen, a katolikus egyházon belül az utóbbi félévszázadban végbement fordulatra. Köztudott, hogy a *modernizáció* a konzervatív életérzésben a 19/20. századforduló pápai megnyilatkozásai óta negatív előjelű fogalom volt, aminek a II. Vatikáni Zsinattól kezdve elindult újragondolása az 1990-es évektől új paradigmában, a vallás és a modernizáció közötti *interakció* modelljeként bontakozott ki. Említett írásomban ennek alátámasztására Helleman (az Utrechti Katolikus Teológiai Egyetem professzora) „From »Catholicism Against Modernity« to the Problematic »Modernity of Catholicism«,” című tanulmányát idéztem fel.

Fontos és jellemző momentum: azzal, hogy a szociológust opponáló atomtudós kordiagnózisában a *szabályozás deficitjét* éri tetten, álláspontját megerősítő „*interscience*” teoretikusok társaságába kerül. Így találkozik James R. Beniger (1986, 2005) „*szabályozás-válság – szabályozás-forradalom*” modelljével, amely az emberi társadalom fejlődését *kontrollkrízisek* és ezeket feloldó *kontrollforradalmak* hullámvonulataként értelmezi.

Lovas opponenciája tehát Beniger fogalmi készletével úgy volna leírható, hogy a Kulcsár által még töretlen kormeghatározónak vett (a szabályozó és művelet-végrehajtó alrendszerek többé-kevésbé sikeres együttműködése révén még életképesnek tartott) modernizáció globális rendszerében már érzékeli a kontrollkrízis elemeket, amik egy még *újabb* kontrollforradalom igényét hívják elő.<sup>8</sup> A modernitás teoretikusai viszont a fogalom belső gazdagításával (reflexív) kerestek előrelépést. Ilyen a reflexivitás minősége Beck (2007) nyomán Markó (2010) összefoglalójában: „A reflexív modernizáció fogalma Becknél jelentheti egyfelől a kockázat-társadalom létrejöttének folyamatát az előre nem látható mellékkövetkezményeivel együtt, másrészt a társadalmi önkritikán keresztül e fejlődési folyamat *tudatosulását*... A reflexív modernizálódás az önkonfrontációt jelenti a kockázattársadalom olyan következményeivel, amelyeket *az ipari társadalomban intézményesült mércék segítségével nem lehet feldolgozni.*”

E csupán egy *új tudatosodástól remélhető problémamegoldás* képlete markáns megerősítést nyer abban az *Albert Einstein* idézetben, amit a László-Dennis (2013) könyv egyik kontributora, a SANYO-multi volt vezérigazgatója, *Tomoyo Nonaka* választott fejezete mottójául: „*No problem can be solved by the same level of consciousness in which it occurred.*”

Nos, miután felidéztem a cikk címében szereplő első Delphi-téma, a *Modernizáció* – és annak is a Kulcsár-Lovas kontroverzia feloldására alkalmasnak ítélt „*reflexív*” szakasza – 2011-es elemzésének tömörítvényét, áttérhetek a cikkem címében feltüntetett második, sokkal átfogóbb fogalom, a *Pierre Teilhard de Chardin* féle „*Emberi jelenség*” (1955, magyarul: 1980) – ezen belül a *Nooszféra*<sup>9</sup> új szakasza: az *új tudatosság* – vizsgálatára. Ennek a 21. századi krízisbe került emberiség megmentésére rohamosan – és épp mostanra (!) – beérett változata az említett „*tudatforradalom*”.<sup>10</sup>

<sup>8</sup> Ez a Beniger-posztulálta még újabb kontrollforradalom jelenik meg a László Ervin, Stanislav Grof, Kingsley L. Dennis és mások neveivel fémjelzett irányzat szerint épp az itt tárgyalandó *tudatforradalom* funkciójában (lásd a tanulmány Grof-mottóját). A Beniger-moddal foglalkozó saját korábbi tanulmányomban (Varga 1998) azonban jómagam már egy másik, bár nagyon hasonló irányú megoldást vázoltam fel: a szabályozás *etikai töltetű rehumanizálását* (amire az alábbiakban még kitérek).

<sup>9</sup> A Teilhard-féle Nooszféra: „A Bioszféra utáni bolygó méretű lépés... Amikor egy élőlényben az ösztön először vette észre önmagát önmaga tükrében, az egész Világ lépett előbbre.” (225) „Mi is történt a Pliocén utolsó rétegei – amikor még nem jelent meg az ember –, és a rákövetkező szint között, amelyben a geológus meglepetten talál rá az első pattintott kovaködarabkákra? [Együtt a tűzrakás nyomaival.] Ezt meg kell fejtenünk, mielőtt az útján haladó Emberiséget végigkövetnénk **mai vállalkozásának döntő szakaszáig.**” - Veti fel a kérdést Teilhard (i.m. 204). Majd pár oldallal később, a megfejtés eredményeként: „Új bőre nő a Földnek. *Több is ennél: megtalálja tulajdon lelkét.*” (227) – Majd még tovább: „A Csiszolt kőkortól kezdve határozottan uralkodni kezd a pszichés tényezők hatása a szomatikus tényezők többé-kevésbé csökkenő fokozatú változatai fölött” (257-258). – Végül: „Hatezer év alatt a Földközi-tenger körül új Emberiség csírázott ki, amely **épp most** szívja fel a csiszolt kőkori mozaik utolsó nyomait: egy más lombozat rügyezése ez, valamennyi közt a legsűrűbb a Nooszférán.” (263). (A *mára utaló kiemelések*: V. K.)

<sup>10</sup> E tudatforradalom fogalmat az iskolához sorolható egyes szerzők az egyes alkotó szakaszaikban született műveikben is különböző hangsúllyal kötik össze a *transzperszonális*, sőt a (részben)

E krízisnek, illetve feloldási lehetőség-változatainak vizsgálata lesz tehát a témája cikkem következő (fő)fejezetének, ahol a fenti mottó-párosomban egymással szembeállított *Grof* (plusz „tudatforradalmár” társai) *versus Lovas* kontroverziának a 2009-2011-es *Kulcsár versus Lovas* vitához hasonló átértelmezését is megkísérlem, de ezen túlmenően itt is szembeállítok pár további egymással rivalizáló koncepciót (pl. tudatforradalom versus a már fentebb is tárgyalt kontrollforradalom elméleteit). Majd itt is megpróbálkozom a szembenállások enyhítésével.

Itt azonban még meg kell állnunk egy pillanatra. Ami ugyanis talán valamennyire sikerülhetett a modernizáció hazai értelmezése és jövője kapcsán kialakult Kulcsár-Lovas ellentétnél, korántsem biztos, hogy hasonló sikerrel járhat az össz-emberiség békés egyetértésben történő (László terminológiájában: „Akasa”) túlélése *versus* ennek az elképzelésnek a Lovas-mottóban felvillantott kifejezett elutasítása *élesebb polaritásában*.

Annál is kevésbé, mert egy *új spirituális szuperkultúra* szakaszába felfejlődő emberiség hipotézise más szaktudományos források szerint ellentmond az *evolúciósan stabil stratégia* (ESS)<sup>11</sup> *interscience* konstruktumában érvényesített matematikai játékelmélet alaptételeinek is.

Így az alábbi – disputa formájában<sup>12</sup> – előadott megfontolások végkicsengése nyitott. De jöjjön hát a disputa-formula első két tétele:

*Lehet-e a tudatforradalom egy új evolúciós előrelépés a „Nooszférában”?*

*[Quaestio: utrum sit?]*

és

*Gondok vannak az emberiség tudatforradalom általi evolúciójával*

*[Videtur quod non]*

Ezek a gondok egyfelől (A) az evolúciós előrelépés *alternatív modellezhetőségével* kapcsolatosak. Miért is várhatnánk ui. *egyedül* ettől a bizonyos „*tudati mutációtól*” az

hagyományos *transzcendens*, illetve *spirituális* minőségi jelezőkkel. Stanislav Grof például feleségével együtt szerkesztett *Spirituális válság: Krízisek a belső átalakulás útján* (1989, magyarul: 2007) tíz szerzőtől közölt tanulmányorozatban, majd maga Stanislav *A jövő pszichológiája* (2000, magyarul: 2008) című művében kifejezetten a személyi élet születése előtti és halála utáni állapotokra való bepillantásként is értelmezik a transzperszonális dimenziót (és ezzel kapcsolatban kitérített figyelmet szentelnek a *spiritualitás és a vallás* kapcsolatának, amiként László Ervin is *A rendszerelmélet távlati* (1996, magyarul: 2001) művében a *spiritualitás és az egyház* viszonyának. Ez utóbbihoz vö. Varga (2006c)

<sup>11</sup> Az *evolúciósan stabil stratégia* Maynard Smith (1974) által kidolgozott és Dawkins (1986) „önző gén”- (és ebből leágazó „önző mém”)-elméletében továbbfejlesztett fogalmi eszköze *mind biológiai, mind szimbolikus értelemben* ütközik az „első Izajás” (Ámosz fia) idilli jövendölésével: „Akkor majd együtt lakik a farkas a báránnyal, és a párduc együtt tanyázik a gödölyével. Együtt legelészik majd a borjú és az oroszlán, egy kis gyerek is elterelgetheti őket. Barátságban él a tehén a medvével, a kicsinyeik is együtt pihennek; és szalmát eszik az oroszlán, akárcsak az ökör. A csecsemő nyugodtan játszadozhat a viperafészeknél, s az áspiskígyó üregébe is bedughatja a kezét az anyatejtől elválasztott kisgyerek.” (Iz, 11, 6-8)

Sem a ragadozók évmilliók alatt kifejlődött emésztőrendszere nem alakulhat át a növényevőkére, sem az emberi viszonylatokat az evolúciósan stabil stratégiában modellező „héja/galamb” metafora nem válhat érvénytelenné.

<sup>12</sup> Az említett „Tudatforradalom” (1999) c. beszélgető könyvecske által meghirdetett platformmal és mozgalommal szemben több irányból (korábban és később) felmerült *kételyeket* az *Aquinói Tamás* istenbizonyítékaiból közismert sémában – *Quaestio: utrum sit, Videtur quod non, Sed contra dicendum* – adom elő [tehát abban a szerkezetben, amit már a jelen dolgozatomban egyik előzményének tekinthető „*Vallás és globalizáció*” c. cikkemben (*Társadalomkutatás* 2006. 3.) használtam.] — És innentől ez a „disputa” veszi át a gondolatmenet alaki vezérlését.

emberiség eme krízishelyzetből való kiszabadulása evolúciós dinamikáját (bármennyire is egyetértenek e „lélekindulás” korszaknyitó jelentőségével nemcsak a tudatforradalmi kiáltványnak tekinthető beszélgető-könyvecske szerző-triója, de ennek a kötetnek, sőt László több más kötetének is elő- és utószavait író számos támogató is).

Úgy látom ugyanis, hogy e hangsúlyosan „reflektáló” (a tudat működését és természetét tudatosító) tudósok éppen csak arra a körülményre *nem* reflektáltak, hogy e monumentálisnak érzett felfedezésük milyen, már ismert taxonómia melyik „cellájában” – rivális közelítések környezetében – lenne elhelyezhető. Gondolok itt a „*socio-cognitive dynamics*” diszciplína „Externalizálás–Objektíválódás–Internalizálás” szakaszolására, ahol az újdonságok indítási pontjáról kibontakozott vitával szemben e tudatforradalmárok nem csináltak *issue*-t abból, hogy a változások eredetét tényleg a *szubjektív eszmei forrásban* vagy inkább *objektív fejlemények adottságaiban* tételezzék-e fel (vö. Berger és Luckmann 1998, Pléh 2000, Varga 2013b).

Másfelől (**B**) olyan gondunk is felmerült, hogy e magát minden eddigi próbálkozásnál *emelkedettebbnek* („testvériesebbnek”, „toleránsabbnak”) vindikáló életérzés és törekvés sem mentesülhet – külön tisztázó reflektálás nélkül – bizonyos „*burkoltan stratégikus*”<sup>13</sup> manipulációk vádjá alól.

Amikor ui. a spiritualitás evolúciójának víziója szerint az emberi tudat akár hagyományos, akár új pszichológiai technológiákkal kitértített kapacitása végtelent közelítő, *de közös* belátási mélységekbe juttatja el a megvilágosult személyeket, illetve kultúrákat, és ezzel harmóniában lévő magatartás paradicsomi állapota felé orientálja őket, elengedhetetlen szükség adódik e *planetáris pax szervezésére*. Ám a Michels (1911) féle „*vastörvény*” alól – „*aki szervezetet mond, oligarchiát mond*” – itt sem lehet kibújni. Ezt a rendet is szakértő és hatalmi felelősöknek kell vezérelniük és felügyelniük (egyes szerzőknél a magasabb tudás és képesség birtokában lévő *papi kasztnak*). Ez pedig *erősen megkérdőjelezheti a történelemből ismert kizsákmányoló hatalmi alapszerkezet meghaladhatóságát*. Ezzel viszont az egész emberiség-mentő felbuzdulást a *pszéudó-változás* kategóriájába süllyesztheti.

Itt tehát tisztáznivalóink adódnak általában a *hatalmi* problematikával, de külön beleértve azt is, hogy a katasztrófa-elhárításra születőben lévő, de életre kelése és elterjedése révén az intézményesült világvallások mindegyike mögött hatni szándékozó – és ezért egyenként mindegyikével rivalizáló (!) – globális világnézet, életérzés és *mozgalom* (!) *milyen viszonyt képes kialakítani* („*kiharcolni*”?) *birtokon belüli mém-környezetével*.

ad **A**) Az evolúciós újdonságok értelmezésénél felmerült két gond közül először a logikailag alapvetőbbet vizsgálva, vessünk fel egy konkrét példát a változás *szubjektív-eszmei kiindulásával ellentétes* alternatíváról. Ez valóban polárisan áll szemben a (részben Teilhard-i előzményeket is beforgató) László-Grof-Russell féle tudatforradalommal. Ugyanakkor nem kevésbé evolúciós léptékű és össz-emberiség perspektívájú, bár az evolúciós előrelépéseket inkább *technológiai és gazdasági* hajtóerőkből eredezteti.

A Beniger (1986, magyarul: 2005) változasmagyarázatának fejlődési ívét az emberiség evolúciós skálájú folyamatmodelljében helyezi el a *homo erectus*-ból *homo sapiens*-be való átmenettől (50–100 ezer év), illetve a *neolitikus forradalomtól* (10 ezer év) a *legújabb korig* (200 év). Majd alaposabban két *kontrollforradalom* korszakát dolgozza ki: *az ipari forradalomét és az elektronikusét*. Az ipari forradalomban az operátor alrendszer a *gőzgép* alkalmazása nyomán indult fejlődésnek hihetetlen mértékben mind a termelés, mind a szállítás területén. A több ezer éves szabályozásforma (vö. az egyiptomi piramis-építések

<sup>13</sup> Ahogyan Habermas nevezte el azt az önző cselekvésfajtát, amely kommunikatívnak vagyis közérdekűnek álcázza magát (lásd alább).



írnokait) nem győzte felbontó erővel, amióta – Arisztotelész *ad absurdum* ellenjósolata dacára – az orsók mégis „maguktól forognak”. Tehát olyan új gyorsasági tényező jelentkezett az emberi és állati izomerőhöz képest, amely szétfeszítette az addigi regulátor alrendszerét. A szociológia mindkét alapító atyja, Durkheim és Weber érzékelték az emberiség történetének eme legnagyobb változását. Durkheim a lokális egységek egymásmellettsége és laza kapcsolata helyett beköszöntő növekvő *systemness (division du travail)* kategóriájával ragadta meg ennek lényegét, Max Weber pedig felismerte, hogy a komplexebb rendszer integrálására mind a gazdaságban, mind az államapparátusban a *racionális bürokrácia* lett a krízis feloldása: az ide adekvát kontrollforradalom. Ez a racionális bürokrácia helyreállította az operátor és regulátor alrendszerek megbomlott egyensúlyát, amitől a 19. és 20. század még dinamikusabb ipari fejlődése következett be. Ez az új rohamszerű fejlődés azonban létrehozta az újabb krízist. Ennek kontrollforradalmi megoldása a második világháborúra esik, amelyben *három technológiai innováció: a nukleáris energia, a számítógép és az ürtechnológia* jelent meg. A legújabb fejlődési fázis a 70-es évektől datálódik, és megvalósulási módja és terméke az *információs társadalom*.

Hogy a világ- és emberszemlélet technicista kontrollforradalmi mémje tudományos érvényességben sem méltatlan vetélytársa a spiritualista tudatforradalminak, ez valószínűsíthető abból, hogy lényegében az *általános rendszerelmélet* Ashby-féle „*law of requisite variety*”-jének alkalmazása, amely szerint *a szabályozó alrendszer nem maradhat el kapacitásában, felbontó erőben az operátor alrendszerétől*.<sup>14</sup> Vagy ha mégis – mert az operátor alrendszer fejlődése annyira felgyorsul, hogy ezzel a regulátor alrendszer már nem tud lépést tartani –, akkor az egész interszisztémában válságtünetek jelentkeznek, és a krízist a *soronkövetkező kontrollforradalom* lesz hivatva feloldani.

A kontrollforradalom matematikai-logikai egzaktaságú modelljének az emberiség jövőjére való alkalmazása azt is jelentheti, hogy a katasztrófával fenyegető „stratégikus” – kaotikus és konfliktussal terhelt – állapotot *vezérlési válságként is diagnosztizálhatjuk* (tehát nem kizárólag a tudatállapot krízisnek!), amiből következően a távlatilag várt „kommunikatív” – azaz kölcsönös előnyök és egyetértés alapján rendezett – állapotot pedig e krízis rendszerelméletileg elvárható *kontrollforradalmi megoldásaként* (tehát szintén nemcsak a spirituális egyensúly-visszanyerés gyanánt!) várhatjuk (netán prognosztizálhatjuk).

A lehetséges *alternatív forogatókönyvek* eme Ashby-Beniger-féle konkrét példáján „felbátorodva”, akár általánosíthatjuk is, hogy kiérlelt diszciplináris eredmények tanúsága szerint a *változások eredetét és terjedését felderíteni vállalkozó* elméletek útja eléggé ismerős tágakon vezet, amely tágak „már bemért tereptárgyait” az újonnan arra vetődőknek illik egy pillantásra méltatniuk. Ezzel a *kognitív tudomány* széles spektrumon elért eredményeire utalunk, melyek közül itt csak a témánkhoz legközelebbinek érzett néhány momentum mérlegelésére szorítkozunk. Így a fentebb említett Dawkins (1986) elméletnek a mémek születéséről szóló hipotézisét érintőre.

Ám mivel a László-Grof-Russell trió evolúciós értékűnek szánt szellemi mozgalmában az első elméleti problémánál (a változási dinamika vagy szubjektív vagy objektív *eredeténél*) talán még súlyosabb is a gyakorlati gond: a mém *terjedéséről* (ennek az akut katasztrófafenyegetéssel versenyezni képes sebességéről, illetve a pusztulást hárító

<sup>14</sup> Vö. Ashby (1982). – Ashby „darukezelő” hasonlatát, ahol ennek saját izomereje irreleváns a szabályozási ismereteihez képest, általánosítva, Parsons (1966) a társadalomban megfigyelhető képletet (hogy magas információ-tartalmú, de alacsony energiájú rendszerek szabályozzák az alacsony információ-tartalmú, de magas energiájú rendszereket) *a lovas és ló* hasonlatával érzékelteti.

hatósugaráról), ezért idevágóan is vállalkoznunk kell egy hármójuk által tisztázatlanul hagyott *issue* felvetésére.<sup>15</sup>

Mimagunk azonban a Berger és Luckmann féle „*social construction of reality*” modell megemlítésén és a jelen Pléh-Sperber utaláson túl nem tudunk belemenni a témába, mivel itteni célunk csupán annak kimutatására szorítkozik, hogy a tudatforradalom *látszólag egyszerű* teóriája és szellemi mozgalma valójában még milyen *komplex* elméleti és gyakorlati munkát igényel *saját mémikus túléléséhez*.

ad **B)** Áttérve a gondok másik, *játékelméleti* csoportjára, ennek témaköre, ahogy fentebb utaltunk rá, ketté bontható. Az új tudatállapottal elérhető spirituális szféra létjogosultságát ui. érvényre kell juttatni nemcsak a hagyományos *materialista tudománnyal és közgondolkodással*, de a még mélyebb hagyományokban gyökerező *intézményes vallási dogmarendszerek* kölcsönösen kirekesztő normáival szemben is.

Reflektáljunk itt a transzcendens belátások és erők megszerzésére képes spirituális evolúció *tudatforradalmi érvényesítésének* ambíciójára. Ehhez a beszélgető-könyvecske egy, épp a Trió vitázásában előjött mozzanatára figyelhettünk fel. A szerkesztő-vitavezető László Ervin ugyan arról panaszkodik, hogy az ilyenkor szokásos elkalandozásnál nagyobb gondot jelentett, hogy túl sok mindenben egyetértettek, ott mégis elcsíphettünk egy szóváltást, ami *kényes pontnál utal releváns különbségre* a beszélgetőtársak között.

**GROF:** Plátón mondta: ha elfogadjuk, hogy nincs semmi a halál után, azzal „a gonoszt jutalmazzuk”.

**RUSSELL:** Azok a társadalmak viszont, amelyek hisznek a továbbélés valamely formájában, arra is használhatják ezt a hitet, hogy irányítsák és manipulálják az embereket. *Ha nem úgy élsz, ahogy mi helyesnek gondoljuk, halálod után büntetés vár rád.* (László 1999: 183).

Ezt a túlvilághittel való lehetséges *hatalmi manipulálást* – amit Russell elsősorban az intézményes vallás számlájára ír, *de amitől egy radikális tisztázás nélkül az egész spirituális világszemléletet sem lehet mentesíteni* – ismeri és értelmezi a stratégiai játékok elmélete (Goffman 1969). E *játékelméleti szempontra* tehát ügyelni kell a jelen tematikában is. Annál is inkább, mivel a holarchikus-spirituális világbépe és életérzés társadalomrendező erejének visszaszerzésével kapcsolatban is élénk evidenciák szólnak ennek *hatalmi igényéről*. Ilyen igényről árulkodik például Vass Csaba (2005) új szakralitás koncepciója: az emberiség zsákutcájából a kiút iránya az lehetne, ha *a köztársaság helyett az Istenkirályság* vagy legalább *az Isten kegyelméből való királyság* keretei *alakulnának vissza*. Árulkodó kitétele: „A köztársaság és az Istenkirályság nemcsak államformájukban és hitvilágukban különböznek majd egymástól, hanem legkisebb intézményeikben is. A modern köztársaságokban az intézmények a *stofflich* hiedelmek szerint szerveződnek: *varázstalanítottak*, ahogy ezt Max Weber nyomán szokás mondani. A kozmikus világ-egészre vonatkozó elképzelések alapján szervezett valóságot viszont csak ennek a létharmóniának az újratermelésében betöltött szerepe alapján lehet tagolni. *Ezt a tudást egy erre hivatott, s az istenektől nem egyszerűen*

<sup>15</sup> Ehhez idézzük Pléh Csaba (2003) ide releváns hozzászólását, aki így kezdi mondanivalója tömörítvényét: „The paper starts from a general consideration of three programs in cognitive science: *the internalist, the externalist, and the social approaches to cognition.*” Majd áttérve *az eredetről a terjedésre*, alternatívát kínál ennek Dawkins-féle elméletéhez Sperber (2001) koncepciójában: „The basic research issue is the social cohesion as it is implemented in the *distribution of representations*. In a way they are interested in how social factors act as selectors. There are two rival models in this domain. The better known is the infamous memetic theory of Dawkins, the other one is the epistemology of representations claim made by Dan Sperber.”

*isteni tulajdonságot, hanem a létviszonyok alakításához szükséges erőt is kapott csoport, a szakrális-mágikus demiurgia (hierophanikus csoport) hordozza.*” (i. m. 108.)

A Max Weber-i *Entzauberung* ilyen 180°-os visszafordítása a nyugati felvilágosodás, a reformáció és a reneszánsz mögé egy *újból teokratikussá teendő világrend* óhajából – ahol a *tanító-irányító-szervező elit az isteni sugallatok által spirituális erővel felruházott papi kaszt lenne* –, úgy tűnik, önmagában kiváltja a „berzenkedést” a spiritualitás társadalmi-gazdasági funkciószerezése iránt.

Így a Vass Csabával vitatkozó Kulin Ferenc (2005) meggyőzően mutat rá arra, hogy a globalitás kora nem csupán a szakrálístól eltávolodott anyag- és hatalomelvű célképzetek s az azokra irányuló törekvések kudarcát tette nyilvánvalóvá, hanem *a realitások iránt érzéketlen, az életvilágtól elforduló spiritualitás csődjét* is.<sup>16</sup> És ezzel vissza is térhetünk Habermas (1982) említett „kommunikatív versus stratégikus cselekvés” modelljének „*burkolt stratégiai cselekvés*” alkategóriájára: az ebben implikált *bizalmi* témára.

Mi a garancia ui. arra, hogy a transzcendens holotrop tudatállapot tudományos „előállításának” és kritikus nagyságrendben történő „terítésének” programja nem *csöbörböl-vödörbe* juttatná-e a planetáris közállapotok immár egyértelműen rosszra fordult stádiumát? Az időszámításunk első ezredfordulóján még investitúra-kompetenciával is rendelkező, önmagát „kozmozgizálni” képes (Luhmann 2000) vallási rendet a második ezredfordulón – szabadabb változatban – visszaállítani törekvő „tudatforradalmi spiritualitás” vajon nem a történelemből jól ismert hatalmi átrendeződések egyik szokványos fordulója-e? Éspedig talán épp a Watzlawich–Weakland–Fisch által idézett „*Plus ça change, plus c' est la même chose*” (1990: 34–37) mélyreható megfigyelése értelmében?<sup>17</sup>

Nos, a „jövő pszichológiája” által akár „ipari méretekben” is előállítható „új, kitágított tudatállapot” *mém*-komplexe, ha uralkodni akar az emberi figyelmen, ezt csak a „vetélytárs” (főleg a „birtokon belül levő”) *mém*-ek rovására teheti, amihez szüksége lesz egymást kölcsönösen segítő *mém*-készletek összehangolt, stabil együttesére.

Ennek reálpolitikus felügyeletéhez pedig szintén szükséges – ha nem is az ősi orientális kultúrákat képviselő *Chakraborty* által oly lefegyverző naivsággal „kifecsegett” *spirituális erővel felruházott papi kasztra* –, viszont annál inkább ennek mai megfelelőjére: *tudományos presztízsű illetékeseire*.

Tehát ennek a tényállásnak egyes implikációi is valós gondokként jelenhetnek meg az emberiség túlélési céljait természetesen osztó, de a spirituális tudatforradalomban felkínált

<sup>16</sup> Ide vehetünk még néhány olyan álláspontot is, amik az évtizeddel ezelőtt Zsolnai László által szervezett szegedi spiritualitás-konferencián merültek fel az elit pozíciókon való új osztozkodásának témájában, ahol főleg az orientális lelkeség szóvivői voltak nagyon egyértelműek uralomátvételük hangoztatásában. Az indus résztvevő S. K. Chakraborty például egy kierkegaard-i „vagy-vagy” kiélezettségével exponálta: „The much-vaunted progress of the human race in course of the last three centuries of 'enlightenment' has trailed a path, which is best described as 'three steps forward-four steps backward... In the *Rajarshi's*, i.e. *king plus sage* holistic model, the schism between the secular and the sacred vanishes (the king is the secular aspect, rishi the sacred). Not only that. *It is not a vague blend of the two streams on a footing of equality. Rather the priority clearly is on the 'rishi' dimension; the king dimension then follows from it.*”

<sup>17</sup> A valódi vs. pszeudó változás megkülönböztetését a Palo Alto-i kommunikációelméleti iskola a B. Russell és A. N. Whitehead *Principia Mathematica* c. művében kidolgozott logikai típusok elméletére alapozva értelmezi. Ennek a *változás* témájára való alkalmazása: Míg az elsőfokú (pszeudo) változás egy adott rendszeren belül zajlik, amely maga változatlan marad, vagyis hogy a csoport (pl. eljárás- vagy műveletcsoport) tagjainak bármely kombinációja maga is a csoport tagja marad, addig a másodfokú (meta-szintű vagy valódi) változás magát a rendszert változtatja meg.

eszközrendszerét még ellenőrizni kívánó reflexióinkban. *Am mindezek ellenére kísérreljük meg e gondoknak ha nem is megszüntetését, legalább enyhítését.*

***Az emberiséget önmagával kibékítő tudatforradalom – autopoétikus mém-rendszerek interakciójában – lehetséges [Sed contra dicendum].***

Ez az „*autopoétikus rendszerek interakciója*” című fogalmi eszköz (konstruktum és nomológikus hálózat), amelyre László Ervin: *A rendszerelmélet távlatai* (1996, magyarul: 2001) könyvében az *új evolúciós szemlélet* egyik alaptételeként bukkanhatunk rá, azzal adhat kulcsot az itt felmerült problémák megoldásához is (tehát az intézményes vallás *versus* a független spiritualitás, illetve a humán evolúciós léptékű változások szubjektív tudati *versus* objektív adottsági eredete opciók integrálásához), hogy a mém-készletekre jellemző kizorító vetélkedés képletét segíti átfordítani az *egymást támogató interszisztémák* formulájává. A döntő megkülönböztetés itt az előreprogramozás szerint működő ontogenetikus (ahogy az embrió fejlődik az anyaméhben), *versus* (a fajok egymást követő generációin keresztül megvalósuló) filogenetikus, amely utóbbinak itt is az új, rendszerelméleti evolúció említett alaptétele adja meg a kulcsát. „Az evolúció során időről időre újítások – „mutációk” – jönnek létre... [És] egyes újítások másoknál jobban *összeegyeztethetők az adott rendszerrel kölcsönhatásban álló rendszerekben párhuzamosan történő viselkedési innovációkkal*... Az eredmény az, hogy a rendszerek hálózatában csökken a káosz, és lassan egy világosan felismerhető rend alakul ki.” (i.m. 59)

Az eredmény tehát itt sem kizorítás, hanem inkább *közös előrelépés*: „Az egykor elkülönült rendszerek komplex szuprarendszerekké szerveződése az evolúció alapvonásának tűnik... Feltételezhetjük, hogy a szuprarendszerek más típusú szuprarendszerekkel is együttműködnek, s egy szupra-szupra-rendszert alkotnak, melynek ismét csak megvannak a saját rendszertulajdonságai, míg végül az egész hálózat egy gigantikus rendszerré nő.” (i.m. 61)

***A gondok mérsékelhetők a tudatforradalmi koncepció mémikus illeszkedése vonatkozásában [Sed contra dicendum (A)].***

Richard Dawkins Pléh Csaba által „*infamous memetic theory*”-ként (i. m. 27) aposztrofált kulturális gén elméletében egyfelől ugyan egész kötetében védi a Maynard féle ESS „héja/galamb” modelljének könyörtelen érvényét, de másfelől e modell egyik „legérdeesebb felületét törli simára” azzal, hogy könyve utolsó soraiban felcsillantja a reményt: „Megvan a hatalmunk ahhoz, hogy dacoljunk velünk született önző génjeinkkel, és ha szükséges, a belénk táplált, belénk nevelt önző mémekkel is. Még annak módját is megbeszélhetjük, hogy tudatosan ápoljuk a tiszta, érdekmentes önzetlenséget – olyasmit, aminek nincs helye a természetben, olyasmit, ami még sohasem létezett a világ egész eddigi történetében. Géngépeknek építettek bennünket, és mémgépekként nevelkedtünk, de megvan a hatalmunk ahhoz, hogy szembeforduljunk teremtőinkkel. Mi egyedül a Földön, fellázadhatunk az önző replikátorok zsarnoksága ellen.” (251)

Nos, ez a végső feloldás talán abban is segíthet bennünket, hogy a dolgozatunkban tárgyalt két konkrét evolúciós „forradalmi” szuperkoncepció jelenlegi „csomagjait” felbontsuk, és *elemeikből válogassunk*, netán ezek plauzibilisebb némelyikének cserélgetésével is. Ezzel voltaképp csak a László Ervin által kifejtett „*autopoétikus rendszerek interakciója*” című fogalmi eszköztárat próbáljuk alkalmazni jelen eszmélődésünkre.

Más címkék alatt ugyan, de már lényegében ilyennel kísérleteztünk az *Aránypárban* (Varga 1998), amikor a Beniger-modell átgondolásánál felvetettük, hogy az elektronikus (digitális) kontrollforradalom után várható következő előrelépés talán valahol a szupra-rendszer *rehumanizálásában* volna kereshető. Voltaképp tehát a külső, technicista-ökonomista indíttatású evolúciós lépésnek egy belső, szubjektív-eszmei elemmel való interakciójában.

Egy rövid visszatekintés segíthet aktualizálni akkori felvetésünket.

Az eddig listázott három kontrollforradalom – tehát a bürokratikus, az elektronikus és a telematikus – után a negyedik lehetne, amit „*humán forradalomnak*” kellene neveznünk. Ez a gyógyítást az etikai rend helyreállításával próbálná meg elérni. Ez annak jegyében reális, hogy a játékelméleti-antropológiai paradigma, aminek lényegét szabatosan rögzíti Habermas „kommunikatív vs. stratégiai” dichotómiája, a hagyományosan az etika fennhatósága alá tartozó területekre is benyúlik, sőt az etikának egyik koradekvát megjelenítését adja („azon az áron nem leszünk etikusak, hogy ebből mások húzzanak hasznot”). A stratégiai, megosztó térfélen csak egyazon paradigma aleseiteként állanak kapitalizmus és szocializmus a maguk egyöntetűen önző (kizsákmányoló illetve a kizsákmányolásra szervezett agresszióval válaszoló majd még keményebb kizsákmányolást készítő) alapbeállítottságával, a kommunikatív térfélen pedig a keresztény szolidaritizmus<sup>18</sup> a kölcsönös megértés és a célok összehangolása magatartástípusával. (Varga 1998)

Amint látható, a *Videtur quon non* szakaszban felvetett két gond közül az elsővel a *Sed contra dicendum* [A] pontjában valamennyire sikerült megbirkózás – tehát az egymással rivalizáló tudatfejlesztési-spiritualista versus technicista-ökonomista forradalmak valamiféle integrálási orientálása – épp a másodikként felvetett gond, a spiritualizmusba horgonyozható *bizalom garanciájának* kérdéséhez vezetett el bennünket. Így e megválaszolási szakasz [B] pontjában ezzel kell foglalkoznunk.

***A bizalmi gondok mérsékelhetők a tudomány és a gyakorlat tudatforradalom általi evolúciójával (Sed contra dicendum [B]).***

László Ervin fentebb idézett specifikálása után az intézményes vallás *par excellence* példáját hozza fel, jelezve a mai tudományos szemlélettel való illeszkedésének szükségességét. Fő kínálata természetesen a tudományos szemléleten belül az immár tudományos érvényességgel megismerhetővé tett spirituális tudatállapot olyan mém-készletei, amelyek a hagyományokban még egymással durván rivalizáltak, de amelyek az új ellenőrzött empiriák tanúsága szerint *egymással integrálhatók*. Az intézményes vallás(ok)nak épp ilyen, egymás közti határokon áteresztő mentalitás *sine qua non* feltételét ajánlja. „Egy olyan szervezet, mint a katolikus egyház, manapság a néhány ezer évvel ezelőtől lényegesen nem különböző ’objektív’ valósággal néz szembe... Továbbra is vannak megváltásra vágyó emberek, valóban új vétkek sem fordulnak elő, nemhogy új erények. És mégis: milyen nagyot változott a ’szubjektív’ valóság, amivel a katolikus egyháznak konfrontálódnia kell! A különbségek elsősorban a modern ember tudatában vannak... Ha az egyház mint szociális rendszer meg akar felelni ezeknek a kihívásoknak, önmagát kell kreatív módon átalakítania, különben soha nem lesz képes olyan látványosan befolyásolni a modern tudatot, mint azt a középkorban tette.” (i. m. 70)

Azon biztosíték után, hogy az eredetileg autonóm, de most felsőbb kontroll alá került rendszerek szuprarendszerekbe rendeződése *nem jelent beolvadást*, hiszen ezek az átfogóbb rendszerekben is lényeges szerephez jutnak – aminek természetesen kitüntetett jelentősége van a spiritualitás és a szekuláris tudás szorosabbá váló egymásra-hatása esetében –, így foglalja össze az autopoézisek interakciója alaptételének végeredményét: „A szociális

---

<sup>18</sup> Erről a mind a kapitalizmussal, mind a szocializmussal szemben valódi alternatívát jelentő irányzatról közben kiderült, hogy nem áll egyedül a maga egoizmust meghaladó értékvezérlétével. Ebből a szempontból egészen közeli rokona a buddhista, a taoista és a zsidó közgazdaságtan is, amelyek a javak megszerzése helyett szintén az ember felszabadítását, az egyszerűséget, az erőszakmentességet, a társadalmi harmóniát ill. a jótékonyt tüzik zászlajukra. (Vö. Zsolnai 1989, 1994)

rendszerek minden lépcsőfokán felismerhető a differenciálódás, a növekedés, a szuprarendszerekbe szerveződés és a komplexitás tendenciája. (i.m. 74).

És ennek a vallás és a tudomány (az utóbbin belül a tudományos eszközökkel is felderített és fejleszhető spiritualitás) szuprarendszerét így aktualizálja: „Ma, amikor az emberiség saját történetének legnagyobb és legmélyebb változása előtt áll, elementáris igény mutatkozik a nagy vallások alapjának kreatív megfogalmazása iránt, hogy az új tudományokban már kialakulófélben lévő új világnézetet erről az oldalról is értelmezni és kiegészíteni tudjuk, *a tudomány és a vallás szövetsége* előmozdíthatná az új, egységes világnézetre való áttérést. Az értelem és az érzelem együttese több harmóniát adhatna a ma emberének, az ember és ember, ember és természet kapcsolatának.” (i. m. 126)

Ezzel, úgy érezzük, a spiritualitás evolúciójának a *bizalmi garancia* felől felmerült gondolatai enyhítésében szerény, de talán nem teljesen jelentéktelen eredményt értünk el.

**„A tudatforradalom Akasa Adventje” (László) és „az Emberi jelenség Ómega pontja” (Teilhard).**

Zárógondolatként annak a reményünknek adunk hangot, hogy a spiritualitás evolúciója tekintetében mind az új tudományos paradigmának a releváns környezeti diszciplínák mem-készletei felőli *továbbengedése*,<sup>19</sup> mind a tudatforradalom társadalmi mozgalmának életre kelését és túlélését elősegítő vonzóereje vonatkozásában talán sikerült a kételyek enyhítésével valamennyi bátorító evidenciát összegyűjtenünk.

Am mivel a Kulcsár Kálmán által méltatott *modernizáció* alapján pozitív szerepét opponáló Lovas Rezső György a László Ervin-iskola *akasa-modelljét* is – ennek mind *természettudományos* (a kvantummechanikai rezonanciák értelmezését illető) érvényét, mind a belőle „*több, mint analógia*” révén levont *politikatudományi* következtetés (a világbéke evolúciósan megváltozó tudatállapot általi prognosztizálása) realitását – ***a leghatározottabban elveti***, ezért [ha komolyan vesszük a saját Delphi-elköteleződésünket (!)], nem térhetünk ki egy atomkutató ellenérvei elől, aki a saját szakterületén perdöntő, de az *interscience excursion* műfajában is megfontolásra érdemes ellenvetések adalékával vesz részt a Delphi-folyamatban.<sup>20</sup>

<sup>19</sup> A skolasztikus vitatechnika terminológiájában sem nem *concedo*, sem nem *nego*, hanem: *transeat*.

<sup>20</sup> Az atomtudományi ellenvetés e-mail-szövege:

„Kedves Károly! Értem én, hogy a te célod a bírálathoz, de én úgy érzem, hogy ez a téma, ez a közelítésmód gyökerében tudománytalan, és nem érdemel tudományos pillantást sem. Én legalábbis nem tudnám rávenni magam, hogy tanulmányozzam. Én tanulmányoztam kvantummechanikai rezonanciákat, és meg vagyok rökönnyödve, hogy hogyan lehet ezeket az új tudatossággal összeházasítani. Ez csak sarlatánság lehet, olyasféle, mint amit a Sokal nevű amerikai fizikus leleplezett. (Ő beküldött egy fizikai elméleti kifejezésekkel teletömött halandzsacikket egy neves amerikai társadalomtudományi folyóiratba, amely ezt közölte. Utólag nyilvánosságra hozta, hogy ezzel a folyóirat kritikai képességét akarta próbára tenni, mert annyi tudományos örültséget olvasott már hasonló helyeken. Lásd [http://en.wikipedia.org/wiki/Sokal\\_affair](http://en.wikipedia.org/wiki/Sokal_affair)). Nem hallottam azelőtt, mi az az Akasha, Akasa. Az interneten rákeresve az egyik csupa ezoterikus szövegre utalt, a másik valami ipari termékre. Az előbbivel való bíbelődést tartom veszedelmesebbnek. Kedves invitálásodnak ezért sajnos nem tudok eleget tenni. Inkább téged próbálnálak lebeszélteni arról, hogy ebbe a fába vágd a fejszédet. Üdvözlettel: Rezső”

De ide másolom tőle való második fenti mottóm megdöbbentő pár sorát is:

„Az emberiség soha nem csiszolódik annyira össze, hogy értelme legyen arról beszélni, hogy – mint egész – öntudatra ébred, hogy kibékül magával, hogy jobb belátásra tér stb. *A globalizáció inkább éket ver a nemzetek, a különböző vallások hívei közé, mintsem hogy közös nevezőre hozná őket.*”

Mint fentebb jeleztem: nem biztos, hogy Delphi-moderátorként ebben az új kontroverziában is sikerülhet valami közvetítő-előrevivő adalékkal beszállnom a folyamatba. Ám a megszűnő laptól a JEL-KÉP-be áthozott cikkemben mindenesetre leírom: mire futotta még a nehéz problémához nem elégséges kapacitásomból a Kulcsár Kálmán által elindított Delphi-eszmecsere itteni záróakkordjaként.

Két dolgot tettem. Először is még egy kísérletet a Delphi-eszmecsere jelen szakaszának megmentésére, kérve Lovas Rezsőt, hogy – az *audiatur et altera pars* elve alapján – ne csak az internetre rákeresve bukkanjon bizalmat romboló információkra, hanem az én gyarló dolgozatomon túl, első kézből: magától *László Ervin MTA tiszteleti tagtól* is tájékozódjon sok évtized óta számos magas presztízsű tudományos fórumon képviselt koncepciójáról.

De mivel ennek a mentőakciónak az eredményére még értelemszerűen várni kell, a JEL-KÉP-meghívásnak pedig azonnal eleget tehetek, gyors, de érzésem szerint méltó (ha nem is megszokott) megoldásként segítségül hívtam a témakör egy kultúrtörténetileg jelentős előrevivője, *Pierre Teilhard de Chardin* paleontológus, jezsuita „*Az Emberi jelenség*” című főművének idevágó gondolatait.<sup>21</sup>

E diszciplinárisan bizonytalan *opus magnum* váratlan irányból adhat megerősítést az Akasa-prognózisnak, ami a téma túlbecsülhetetlen fontossága miatt igencsak „elkel”. [Miközben olyan „nem szavajátszó” tekintély részéről is ismerünk súlyos fenyegetéseket, mint az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb magyar teológus-filozófusa: „Nincs jövője az emberiségnek vallás nélkül, de akkor sincs, ha a vallások úgy maradnak, amilyenek.” (Nyíri 1993: 105)<sup>22</sup>]

<sup>21</sup> Teilhard életműve szokatlan jelenség mind a természettudományos, mind a teológiai irodalomban. Alábbi egyszeri „önvallomása”, amit korszaknyitó koncepciója *szubjektív* háttéréről ír,

„sohasem mertem volna sem meglátni, sem megalkotni az *Ómega-pont elméletét, ha hívő lelkem mélyén nem találok meg nemcsak spekulatív mintáját, hanem élő valóságát is*” (i.m. 363)

nem vág egybe jellemző megnyilatkozásaival, amelyek kutatási eredményei *objektív* - azaz *tudományosan érvényes* – minőségét hangsúlyozzák. Az ellentmondás akut tudatának maga is hangot ad:

„Mivel a Kereszténység szívében élek, olvasóim gyanakodhattak, hogy mesterkedéssel ennek a hitnek az *apologetikáját kívánom becsempészni*... Csakhogy itt nem a hívő, hanem a *természettudós szól* és kér meghallgatást.” (i.m. 360)

Sőt a *tény* miatt, hogy *jezsuita* létére *Az emberi jelenség* belső logikája folytán ilyen szokatlanul merész, ezért tekintélyes egyházi körök által *heterodoxnak* bélyegzett mű alkotója lett – ’Teilhardnak nincs nagy ázsiója Rómában’ (*Erdő Péter* személyes közlése a ’90-es évekből) –, egy nyomatékos *Figyelmeztetés*-t volt kénytelen könyve bevezetőjéül tüzetni:

„Ha helyesen akarják megérteni könyvem, ne úgy olvassák, mint metafizikai művet, még kevésbé úgy, mint valamiféle teológiai tanulmányt, hanem egyedül és kizárólag úgy, mint természettudományos emlékiratot... A *természettudományos* eszmélkedésnek ezen az első mozzanatán túl természetesen nyitva áll a lehetőség, elengedhetetlenül és sürgetően, a filozófus és teológus további eszmélődései előtt. Én azonban *mindvégig gondosan és eltökélten tartózkodtam tőle, hogy a létnek ezekre a mélységeire kalandozzam*... Nézzük meg akármelyik nagy modern tudós, egy Poincaré, Einstein, Jeans stb. könyvét a Világegyetemről: lehetetlen megkísérelnie, hogy erről általános természettudományos értelmezést adjon anélkül, hogy *úgy ne lássék*, mintha legvégső mozzanataig meg akarná magyarázni. De ha közelebbről szemléljük a dolgot, látni fogjuk, hogy ez a *’Hiperfizika’* még korántsem *’Metafizika’*.” (i.m. 39-40.)

<sup>22</sup> Nyíri Tamás „Mélylélektan és ateizmus” című, életműve zárókövét jelentő könyvében e nagyjelentőségű tételét Ricoeur (1977: 218.) paradox megállapításához csatlakozva mondja ki, miszerint a freudizmus már elérte, hogy megerősítse a hitetlenek hitét, most az a feladata, hogy *megtisztítsa a hívőkét*.

Így tehát egyenesen kényszerítve érezhetjük magunkat arra, hogy a László-irányzaton belüli *dernier cri* (László-Dennis 2013) Akasa-Adventure vonatkozó végkövetkeztetései mellett Teilhard „*hiper-fizikája*” természettudományos<sup>23</sup> érveihez forduljunk. Ő meglepő érveléssel ad optimista előrejelzést, vagyis mind a tudományos okfejtés, mind a természetes józan ész számára elfogadható gondolatmenettel vezeti le az Emberiség túlélésének valószínűsítését (teológiai allúziók szándékosan kerülve): „Valahányszor a Világ vége kerül szóba, nyomban szerencsétlenségre gondolunk... Kozmikus katasztrófák, biológiai széthullás vagy csak egyszerűen a fejlődés megállása, előregedés, ezeknek a Föld végnapjaira vonatkozó pesszimista elképzeléseknek mind egy közös tulajdonságuk van: egyéni elemi végzetünk jellemzőit és körülményeit *helyesbítés nélkül* terjesztik ki az Élet egészére... [Holott] Valahányszor egy egyén eltűnik, mindig ott van már más, hogy a helyébe lépjen. Elvesztése az Élet folyamatossága számára nem pótolhatatlan. [Viszont] a Világ jelenlegi állapotában *nem lenne megérthető, megmagyarázhatatlan lenne a Gondolat jelenléte benne, ha nem tételeznénk fel, hogy véletlenek, függőségek és szabadságok fölhasználásával fenntartsa a köztünk lévő Tudatot*. Tehát még ha igen valószínűtlennek tűnne is a távlat, célhoz *kell* érnie: nem szükségszerűleg, hanem tévedhetetlenül. (i.m. 339-342.)

S míg Lászlóékat lekötik a jelen reményt keltő spirituális tudatforradalma különféle elméleti és reálterületekre történő alkalmazásának gondjai, addig, Teilhard lendülete *Az emberi jelenség* lapjain nem áll meg az *Ómega-pont* távlatáig. „A Geogenezis szűk ciklusán át visszafordíthatatlanul az Ómega felé emelkedő Noogenezis... Anélkül, hogy a tudományos lehetőségek területét elhagynánk, megállapíthatjuk, hogy még hosszú geológiai korszakok vannak az Élet előtt... A Gondolat néhány évezreden belüli rendkívül gyors kibontakozását megfigyelve, belátható, hogy ez az ifjúság egészen új biológiai ciklus ígéreteit és jeleit hordja magában... Felfedezéseinkkel és kutatómódszereinkkel valami hatalmas született a Világegyetemben. Olyasmi, ami – erről meg vagyok győződve – sohasem fog már megállni... Eljön az idő, szükségképpen el kell jöjjön, amikor az ember belátja, hogy számára *a tudomány nem mellékfoglalkozás, hanem a cselekvés lényegi formája*... Az Ember megismerése [pedig] annyi, hogy igyekszünk megtudni, miként jött létre a Világ és miként kell továbbmenően alakulnia... Milliányi emberi vibrálás együttrezgése, az öntudat egy teljes rétege, amely egyszerre nehezedik a jövőre! *Milliónyi év gondolkodóinak közös és összegyűlő gyümölcse!*... Megkíséreltük valaha is elképzelni, mit is jelent ez a nagyságrend?” (i.m. 342. – 353. Kiemelések: V. K.)

A súlyos témáról megírni mert reflexióimat – a megszűnt Kulcsár-laptól búcsúzván, de nem a Kulcsár-Delphitől, melynek e JEL-KÉP-beni folytatása a *memetikus túlélés* egy szerény példája lehet – azzal a mentegetődzéssel zárom, aminek filológiai eredete ugyan ködbe vész, de Csehov *Három nővérében* világirodalmi számontartást nyert: „*Feci, quod potui, faciant meliora potentes.*”

## Irodalom

Ashby, W. Ross (1982) A feltétlenül szükséges változatosság és jelentősége a komplex rendszerek szabályozása szempontjából. In: Kindler et alii (1982)

Beck, Ulrich (2007) *Weltrisikogesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.

<sup>23</sup> Vagy egy világnézeti ökumené jegyében pontosítva: általa és követői által *természettudományosnak* vindikált.



- Beniger, James, R. (1986) *The information society: Technological and economic origins*. In: Ball-Rokeach, S. J. – Cantor, M. G. (eds): *Media, Audience, and Social Structure*. London, Sage Publication.
- Beniger, James. R. (2005) *Az irányítás forradalma: Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai*. (Az információs társadalom klasszikusai) Budapest, Gondolat–Infonia.
- Berger, Peter L. és Luckmann, Thomas (1998) *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, József Kádár kiadó.
- Bergson, Henri (2002) *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Budapest, Szent István Társulat.
- Bibó István (1986) Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok III*. 5–123. Budapest, Magvető Könyvkiadó
- Ckakraorty, S. K. (2004) Spirit-centered, Rajarshi Leadership. In: Zsolnai (ed) (2004) 33–50.
- Csikszentmihályi, Mihály (2007) *Kreativitás: A Flow és a felfedezés*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Dawkins, Richard (1986) *Az önző gén*. Budapest, Gondolat.
- Goffman, Erving (1969) *Strategic interaction*. University of Pennsylvania Press.
- Gorbacsov, Mihail (2009) *Előszó László Ervin Új Világkép című könyvéhez*.
- Grof, Stanislav (2008) *A jövő pszichológiája – a pszichológia jövője*. Pilis-Print Kádó.
- Grof, Stanislav és Christina Grof (2007szerk.) *Spirituális válság. Krízisek a belső átalakulás útján*. Pilis-Print Kiadó.
- Habermas, Jürgen (1982) *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Band II: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Suhrkamp
- Habermas, Jürgen (1994) A cselekvésracionalitás aspektusai. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz.
- Karafiáth Balázs (2014) A memetika elméleti környezete. *JEL-KÉP* 2014/4. 21–35.
- Kindler József, Riskó Lajos, Szabó Endre (1982szerk.) *A rendszerszemlélet mint társadalmi igény*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Kluckhohn, Clyde (1951) Values and value-orientations in the theory of action: An exploration in definition and classification. In T. Parsons & E. Shils (Eds.), *Toward a general theory of action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kulcsár Kálmán (1981) A modernizáció – a fogalom és a valóság. In: *Magyar Tudomány*, 1981, 6.
- Kulcsár Kálmán (1986) *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest, Magvető.
- Kulcsár Kálmán (2009) A modernizáció, a rendszerváltozás és a magyar valóság. *Társadalomkutatás* 27 (2009) 4, 375–400.
- Kulcsár, Kálmán (2010a) „Modernisierung, Systemwechsel und ungarische Wirklichkeit”. *Angewandte Sozialforschung* 25 (2010) 3/4, 409–418.
- Kulin Ferenc (2005) A kiadó előszava: Vass Csaba kommunikációelméletéről. In: Vass: i.m. (2005) 5–29.

- László Ervin (1996) *Kozmikus Kapcsolatok: A harmadik évezred világképe*. Budapest, Magyar könyvklub.
- László Ervin (1999szerk.) *A Tudat forradalma: Két nap beszélgetés S. Grof, László E. és P. Russell között*. Budapest, Új Paradigma kiadó.
- László Ervin (2001) *A rendszerelmélet távlatai*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- László Ervin (2008) *Világváltás: A változás harmonikus útja*. Budapest, Nyitott könyvműhely.
- László Ervin (2009) *Új világkép: A tudatos változás kézikönyve* (Deepak Chopra és Mihail Gorbacsov előszavával). Budapest, Nyitott könyvműhely.
- László, Ervin and Dennis, Kingsley L. (2013) *Dawn of the Akashic Age: New Consciousness, Quantum Resonance, and the Future of the World*. Rochester, Vermont and Toronto, Canada: Inner Traditions.
- Luhmann, Niklas (2000) *Die Religion der Gesellschaft*. (Posztumusz kiadva André Kieserling által) Suhrkamp.
- Maier, Hans u. a. (1979) *Klassiker des politischen Denkens*. Band 1: *Von Plato bis Hobbes*. 5. Auflage. Beck, München 1979.
- Markó Péter (2010) Újabb irányzatok a szociológiaelméletben – Reflexív modernizáció. <http://www.vasiszemle.t-online.hu/2008/06/marko.htm>. 27 Sep 2010 05:41:18 GMT
- Maynard Smith, J. (1975) *The theory of evolution*. Penguin, London.
- Michels, Robert (1911, 1979) Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens, Leipzig 1911. In: Maier (1979).
- Nyíri Tamás (1993) *Mélylélektan és ateizmus. Sigmund Freud kultúraelmélete*. Budapest, Herder.
- Parsons, Talcott (1966) *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Pléh, Csaba (2003) Thoughts on the distribution of thoughts: memes or epidemics. *Journal of Cultural and Evolutionary Psychology* 1 (2003) 1, 21–51.
- Pólya György (1945, magyarul: 1957) *A gondolkodás iskolája*. Budapest, Gondolat kiadó.
- Ricoeur, Paul (1977) Der Atheismus der Psychoanalyse Freuds. In: E. Nase/J. Scharfenberg: *Psychoanalyse und Religion*. Darmstadt. (Idézi Nyíri /1993/)
- Sheldrake, Philip (2008) *A spiritualitás rövid története*. Budapest, Kálvin János kiadó.
- Sperber, Dan (1996) *Explaining Culture: A naturalistic approach*. Oxford: Blackwell. (Idézi Pléh (2003).
- Szelényi, Iván (2014) Entzauberung – notes on Weber's theory of modernity. *Manuscript* 6/3/2014.
- Teilhard de Chardin, Pierre (1955, 1980) *Az emberi jelenség*. Budapest, Gondolat kiadó.
- Varga, Károly (1972): Modernization: A Hungarian view. *Co-Existence* (Glasgow) 1 pp. 12–30.
- Varga Károly (1999b) *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom. Világnézet-szociológiai hipotézisek megvitatása*. Osiris, Budapest.

- Varga Károly (1973) *Modernizálódás és tömegkommunikáció*. Budapest, MRT–TTK.
- Varga Károly (2005) A Delphi Consultation on a Non-Utopian Prognosis on the Occasion of Hungary's Accession to the European Union. In: *Futures Generation for Future Generations*, 19th World Conference of the World Futures Studies Federation (WFSF). August 21–24, 2005 Budapesti Corvinus University.
- Varga, Károly (2006a) 'A Delphi Consultation on Occasion of Joining the European Union' In: H. Kreutz & K. Varga (2006eds.) *Asphyxiation: Too Much of Goulash Communism: the Trivial Death of a Nation. The Case of Hungary*, special issue of *Angewandte Sozialforschung* 26, 3–4.
- Varga Károly (2006b) Vallás és globalizáció: Beszélhetünk-e a spiritualitás evolúciójáról a globalizációban? *Társadalomkutatás*, 24 (200) 3. 309–329)
- Varga Károly (1999, 2000, 2001) Kommunikatív cselekvés stratégikus közegben I., II., III. (Vitázók: Buda Béla, Hankiss Elemér, Molnár Attila, Sárdy Péter, Szabó Iván) *JEL-KÉP* 1999. 4. (3–24.), 2000. 3. (85–99.), 2001. 3. (73–89.).
- Varga Károly (2013a) Bibó és a félelem: Egy magyar politikaelméleti koncepció két kultúrtörténetileg jegyzett szellemi teljesítmény között I. rész A félelem problémája a politikum és a vallás gyökereinél. *Társadalomkutatás* 31 (2013) 2, 125–139.
- Varga Károly (2013b) *Fénykör: Értékszociológia, Nemzetstratégia (Geert Hofstede előszavával)* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vass Csaba (2005) *Hatalom, szakralitás, kommunikáció*. Budapest, Kölcsey Intézet.
- Wallerstein, Immanuel (2004) *The Uncertainties of knowledge*. Temple University Press, Philadelphia.
- Watzlawick, P. – Weakland, J. H. – Fisch, R. (1990) *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Budapest, Gondolat.
- Zsolnai László (1994) *A világvallások gazdasági etikája és az ökológiai probléma. Ökumenikus-tudományos szümpozion*. Budapest, 1994. február 15. A KTM kiadványa.
- Zsolnai, László (2004ed.) *Spirituality and Ethics in Management*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/Boston/London.
- Zsolnai, László (2004) *Spirituality and Management*. In: Zsolnai (2004ed.) 3–12.